

BALASSI BÁLINT UTOLSÓ FORDÍTÁSÁRÓL

Jelszó: Benjámín

TARTALOMJEGYZÉK

1. Bevezetés.....	3
2. Szerzőségi kérdés.....	4
3. A zsoltár utóéletéről.....	13
3. 1. Az <i>Istenes énekek</i> és a <i>Végtelen irgalmú...</i> kapcsolatáról.....	13
3.1.1. A rendezetlen kiadások.....	13
3.1.2. A rendezett kiadások.....	15
4. Filológiai fejtegetések.....	16
5. Felhasznált szakirodalom.....	17
6. Mellékletek.....	18

1. BEVEZETÉS

A XVI-XVII. századi magyar irodalom vizsgálatának bonyolultságát, azon kívül, hogy történeti távolsága nem csökken az évek múlásával, illetve, hogy önmagáról csak hátrahagyott szövegei által nyilatkozhat, melyek nem egyértelműek a jelenkor számára, az igazolja, hogy felmérhetetlen szakirodalmában nincs és nem is lehet konszenzus. Szerősségi kérdés tekintetében, szövegagyományozódási eljárások megfigyelésében, etimológiai, poétikai, metrikai, retorikai, és műfaji mélységű kérdésekben, illetve a filológia tükrében számos eldönthetetlennek látszó pert villantanak fel, melyekre változatos megoldási sémákkal esetleges és időleges válaszlehetőségeket nyújtanak. Ez alól ez a dolgozat sem kivétel.

A Balassi-kultuszt és hatását nagyban befolyásoló Balassi Bálint és Rimay János személyes és mester-tanítvány kapcsolatát, a két szerző szövegkorpuszának összefüggéseit érintőlegesen taglalva, a Balassa-kódex kompozíciójára kitérve, de legfőképp a rendezett és rendezetlen *Istenes énekek* kiadások problematikáját felvázolva, az *Epicédium* horizontja alatt bontakozik ki az ötvenedik zsoltár fordításának története. Balassi Bálint szerzőségének rejtélye, a protestáns és katolikus variáns elterjedése, az eredendő bűn két hitvallás szerinti megítélése mozgatja a *Végtelen irgalmú* kiadástörténetének hátterét. Elsősorban azonban a textológiai vizsgálatok indítanak vagy pontosabban juttatnak el olyan örökérvényűnek látszó, de legalábbis a dolgozat végéig kitartó következtetések levonásához, melyek segítenek közelebb kerülni a Balassi és Rimay szövegagyomány egymásba gabalyodott és önmagán belül összekuszálódott szálainak felfejtéséhez, vagy hozzájárulnak egy újabb szál bevezetéséhez.

A *Végtelen irgalmú* nem csak abban játszik döntően szerepet, hogyan viszonyul a Balassi szövegek hagyományozódása egymáshoz, hanem megmutatja, hogy maga a zsoltár továbböröklődése, azaz egyetlen vers útja sem problémamentes. A 17. század elején kettéágazó sztemmát rajzol a psalmus továbbélésének pályája. Ám az egyik ág nem közvetlen. A dolgozat a felsejlő akadály, egy vagy több lehetséges köztes forrás, bizonyítékait tárja fel.

2. Szerzőségi kérdés

Az L. Psalmus Théodore de Béze-féle parafrázisának magyar fordítása, a *Végtelen irgalmú* incipittel jelölt vers bizonyos ellentmondásokat vet fel arra nézve, hogy valóban Balassi Bálintnak tekinthető-e. A zsoltár fennmaradt forrásai közül az első Rimay János *Epicédium a Balassi fivérek, Bálint és Ferenc halálára* címen emlegetett gyászversgyűjteményének 1596-os vizsolyi őskiadása. A másik, a sorban ugyanolyan erővel bíró, fennmaradt szövegváltozat Pázmány Péter imádságoskönyvében, az 1606-ban Grazban kiadott *Keresztyeni imadsagos keonyvben* jelent meg. A kiindulópontként szolgáló szövegek egyértelmű utalást tesznek Balassi Bálint szerzőségére. Akkor hogyan lehetséges, hogy két megdönthetetlennek látszó érv ellenére, beszélhetünk más számba vehető szerző(k)ról is?

Rimay János *Epicédiumában* az *Ihon, édes hazám...* kezdetű versbe ékeli az ötvenedik zsoltár fordítását, mely eredetéről a margóra illesztett széljegyzet tudósít: "Ezt a Psalmust az Béza verseiből ő maga (ti. Balassi Bálint) fordította ki, csak halála előtt való betegségében." Itt rögtön meg kell említeni három fontos momentumot. Balassi haláláról általánosan elfogadott életrajzi adat, hogy »1594. május 30-án, az Esztergom visszafoglalásáért vívott harcban hal hősi halált. Május 19-én mindkét combját ólomgolyó járja át, Rimay szerint a halálos ágyán írja a *Végtelen irgalmú...* kezdetű versét. Május 30-án, pünkösöd hétfőjén hal bele sebeibe. Gyóntatója, Dobokay Sándor szerint, aki majd befejezi a *Tíz okok* fordítását, ezek voltak végóráján mondott szavai: „Christus mortuus est pro me, et ego diffidam? Tuus miles fui, Domine, tua castra secutus sum. /Christus úgymond megholt én érettem, és én hogy kételkedjem? Te katonád voltam, Uram, és az te seregemben jártam.”¹ Noha Kőszeghy Péter „rámutat annak a „Szép Mesének” a hamis voltára, mely szerint Balassi ágyúgolyó általi sérülésbe halt bele, s teszi mindezt a puskagolyó okozta sérülést említő források közlésével”², Balassi Bálint halálának körülményei korántsem tisztázottak. Tekintve, hogy nem tudjuk pontosan hogyan halt meg a költő, abban sem lehetünk biztosak, hogy mit írt, vagy mit nem írt halálos ágyán, ha volt neki olyan.

Szilasi László az, aki először halvány körvonalat rajzol a gyanú árnyékának, mely szerint megfontolandó a fenti körülmények ironikus volta:

¹ Gépeskönyv. Hálózati Tankönyvek. Alkotói portrék. Balassi Bálint. Életrajz. <http://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/balassi/bbelet3.htm#ujra>

² HEVESI ANDREA: Kőszeghy Péter újabb könyve Balassi Bálintról. Forrás: szépirodalmi, szociográfiai, művészeti folyóirat, 2011. 43. évf. 1. sz. 125-127. <http://www.forrasfolyoirat.hu/1101/hevesi.pdf>

„Mindeközben, halálos sebbel, halálos ágyán (hogypontosan mikor, azt elképzelni sem tudom) jajdult fel utoljára Balassi egy megrendítő zsoltárban, s tett vallomást Isten és a halál közelségéről.”³

A második érdekes tény, amely más színben tünteti fel a fordítás eredetét szorosan összefügg a harmadikkal. Arra nincs történelmi adat, hogy Rimay János harcolt volna Esztergom ostrománál, vagy egyáltalán ott lett volna Balassi Bálint halálos ágyánál. Ugyancsak Kőszeghy Péter írja, és egy nagyon fontos szegmentumra világít rá Balassi Bálint mitológiája, avagy az első költő című tanulmányában:

„S mielőtt továbbmennénk, jegyezzük meg: a Balassi-kultusz főpapja ugyan kétségtelenül Rimay volt, ám nem teljesen önzetlenül; éppen buzgólkodása révén, őrá hullt a legtöbb a költőfejedelem fényéből. Csak kiragadott példaként említeném, mondjuk azt a misztifikációját, amelyet sokan meglepően komolyan vesznek; e szerint Rimay ott lett volna Balassi halálos ágyánál, amikor is a költő éppen a Végtelen irgalmú... kezdetű versét írta, miként kulturált és vallásos haldoklóhoz illik. Aránylag pontosan tudjuk, kik voltak az esztergomi táborban. Rimayt senki, semmilyen forrás nem említi. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy a hatásos életképet Rimay találta ki, mintegy saját fontosságának bizonyosságaként.”⁴

A harmadik aspektus, melyből Rimay margináliáját kell értelmeznünk, Balassival való kapcsolata, mester és tanítvány arculatának megrajzolása és megrajzolója. Rimay János fikciót építő valóságára nem pusztán Kőszeghytől vagy más szakirodalmi példából nyerhetünk tanúbizonytságot. Rimay Tiszába esett kötete⁵, „az sas az apró madarak előtt”⁶ allegorikus képe, melyet a tervezett Balassi kiadás előszavában ejt el, vagy a Balassi-elogium mind kellő bizonyítékai annak a Rimaynak, aki Balassi „vállára állva” akar költői elismerést kölcsönözni mind Balassi, mind saját műveinek, ehhez akár a kitalálás eszközeit is felhasználva.

³ SZILASI LÁSZLÓ: Nyakvers. In: Uő: Miért engedjük át az ácsnak az építkezés örömét. Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest, 1994. 61.

⁴ KŐSZEGHY PÉTER: Balassi Bálint mitológiája, avagy az első költő. Irodalomtörténeti közlemények, 1994. 98. évf. 5-6. sz. 695-705.
http://www.epa.hu/00000/00001/00381/pdf/itk_EPA00001_1994_05-06_695-705.pdf

⁵ „minden szerzisse szinte itt nincsen, mert mind könyvestül a Tiszába ejtettik volt, amely könyvben mind épen meg voltának, az ulta együvé nem szedhették őket csak ennyire is, az mint itt vannak,”

⁶ „Ha ki csak ezeket az jó emlékezetű néhai nagyságos Gyarmati Balassa Bálint uram (tőlem egybeszededetett s renddel helyheztetett) tudományos elméjéből írt tudós énekit ítéllettel megolvassa és kelletiképpen való rostálással hányja is meg minden résziben őket, nem tagadhatni, hogy mint az sas az apró madarak előtt, úgy ő minden magyar elméjek előtt az magyar nyelvnek dicsősége fundamentomába való állásával felette előrehaladott s célt tölt az pályafutásra, ezben az pályafutásban való serénkedőknek fel.”

Rimay János Írásai. Szerk.: ÁCS PÁL. (Régi Magyar Könyvtár. Források 1. szerk. KŐSZEGHY PÉTER). Balassi Kiadó, Budapest, 1992.

Manapság nem létezik magyar irodalom, sem beszélni róla, sem tanítani nem lehet, Balassi Bálint nélkül. A magyar szerelmes vers megteremtőjének is nevezett költő munkásságáról számos irodalomtörténeti kutatás lerántotta a leplet. Hozzá tett; adott és elvett. Ennek a folyamatnak a gyökerei talán éppen ebben keresendők. Rimay János tanítványi magasztalása, az *Epicédium* megírása nagyban hozzájárult ahhoz és még ma is hozzájárul ahhoz, hogy Balassi Bálint kiemelkedően benne él a magyar kulturális emlékezetben, köztudatban. Szigeti Csaba egyik munkájából idézve, ugyanerre a gondolatra juthatunk:

„Balassi Bálint a XVII. század közepétől a XX. század elejéig éppen olyan kollektív költő volt, mint Homérosz. Neve fedőnév csupán, áruvédjegy, korabeli Kiváló Áruk Fóruma, mert éppúgy, mint Vergiliusnak, neki is megvan a maga Appendix Balassiana-ja, főként olyan versszövegekből, amelyeket - metaforikusán szólva - a halála után írt, ill. amelyeket halála után írtak meg vele. A Balassi Bálint költészetéről kialakított különféle nem-irodalomtörténeti és irodalomtörténeti víziók között az alapvető különbséget az jelenti, hogy ki, mikor, milyen reá hagyományozódott corpusból indult ki: megállapításainak érvényessége vagy érvénytelensége nem a ma elfogadott, hanem az illető irodalomtörténész által Balassinak tekintett versgyűjteményre vonatkoztatva ítéltető meg. Mint ismeretes, Rimay János mélyen ideologikus interpretációját követően (vagy már a költő halálos ágyánál?) elkezdődött egy nagyon erős mitologizálódási folyamat, amelynek során természetesen a Balassi-költemények száma is megnőtt.”⁷

Az 1606-os Pázmány Péter imádságoskönyv szintén széljegyzetként, ám jóval egzaktabban közli olvasójával a zsoltárfordítás szerzőjét. „Balassi Ba.” Pázmány szövegváltozatának eredetét Jenei Ferenc fejt ki, miszerint a zsoltárfordításban Dobokay Sándornak, a vágsellyei jezsuita kollégium rektorának közvetítő szerepe volt. A Campianus-fordítás töredékével együtt az ötvenedik zsoltár Théodore de Bèze parafrázisa alapján készült fordítását az 1594-ben Esztergom ostrománál megsebesült Balassi Bálint halálos ágyától hozhatta magával.⁸ Az Imádságoskönyv kritikus pontja, hogy a későbbiekben tárgyalt hagyományozódása során nem szerepel benne, kikopik a széljegyzet, mely a szerzőséget hitelesítette.

A szakirodalom álláspontja fordulatot vesz, amikor kiderül, a „Rimay-kiadványnak egy, a debreceni református kollégiumban őrzött példányába egy ismeretlen kéz mégis azt írta Rimay idézett széljegyzete alá, hogy Bizon nem s[zerzette], (ti. Balassi Bálint) mert [Nyéki] Vörös M[átyás] Nagy Győri ka[nonok] szerzette, Ba[lassa] soha nem la[tta]. (Eckardt 1951.

⁷ SZIGETI CSABA: Appendix Balassiana: Kronológia, tradíció, hagyománytudat a XVII. századi Balassi-követő nemesi költészetben. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1985. 89. évf. 6. sz. 675-687.

http://epa.oszk.hu/00000/00001/00343/pdf/itk_EPA00001_1985_06_675-687.pdf

⁸ RMKT XVII/2 455–456.

273-274.)”⁹ Az első „versenyző” tehát, aki a *Végtelen irgalmú* szerzői címének birtoklásáért ringbe száll, Nyéki Vörös Mátyás. A felmerülő név azért lehetséges zsoltárfordító, mert, és ehhez vissza kell mennünk Pázmány Péter imádságoskönyvéhez, az *Imádságoskönyv* Szent Dávid hét penitenciatartó zsoltára közé emeli a *Végtelen irgalmú*t, melyek többi darabját nem minden kétséget kizáróan Nyéki Vörös Mátyásnak tulajdonítják.¹⁰ Ha előrevetítve belenyugszunk abba, hogy két párhuzamosan nyomtatott példányról van szó, de ha azt fogadjuk is el, hogy a tyúk volt előbb és nem a tojás, akkor is fennáll az alátámaszthatatlan dilemma; hogyan kerül Rimayhoz Nyéki Vörös fordítása és miért állítja arról, hogy Balassié? De ami talán ennél is égetőbb, miért tulajdonítja Pázmány Balassinak a fordítást, ha ő kérte fel Nyékit?

A szerzőségi kérdést tovább bonyolítja, ha egy lépéssel még hátrébből szemléljük a dolgot. Tegyük fel, hogy Balassi Bálint képes volt halálos ágyán átültetni magyar nyelvre az ötvenedik zsoltárt. Fogadjuk el azt is, lévén, hogy így van, hogy a vers nem maradt fenn kéziratos formában. A tények, melyeket tudunk, hogy a protestáns változat 1596-ban Vizsolyban megjelenik az *Epicédium* részeként és a katolikus változat 1606-ban közkincsé válik Pázmány *Imádságoskönyve* által. A lehetséges magyarázatok a két variáns keletkezésére így hangzanak. Két Balassi-kézirat volt eredetileg, melynek egyikét Rimay János illesztette be az *Epicédium*ába, a másikat Dobokay Sándor közvetítésével közölte Pázmány Péter *Imádságoskönyvében*. A második eshetőség, hogy egy Balassi-kézirat létezett, melyet Dobokay Sándor elvitt Pázmánynak, amely valahogy aztán Rimayhoz került, aki átírta és előbb kiadta. A harmadik lehetőség, hogy egy kézirat létezett, amely Rimayhoz került valamilyen úton-módon, aki gyászversgyűjteményében tette közzé, amit aztán, mivel Pázmány olvashatta az *Epicédiumot*, ha meg is tett, átvehette a zsoltárfordítást saját psalmusai közé.

A zsoltár számba vehető útjainak cáfolatát bizonyítja néhány hiányzó adat, illetve ellenérv. Nincs bizonyíték arra, hogy Dobokay Sándor a *Tíz okok* fordításán kívül bármit is elhozott volna Balassi Bálint halálos ágyától. Ha a költő gyóntatója magával vitte volna a kéziratot,

⁹ SZILASI LÁSZLÓ: Balassi Bálint költészetének utóélete a 17. század elején (Solvirogram Pannonius Istenes énekek kiadása). In: *A magyar irodalom története I.: A kezdetektől 1800-ig*, szerk.: JANKOVITS LÁSZLÓ, ORLOVSZKY GÉZA, SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY. Gondolat Kiadó, Budapest, 2007. 422-437.

<http://szelence.com/tan/solvirogram.html>

¹⁰ „Az 50. psalmus magyar verseit Balassi Bálint írta: „Végtelen irgalmú, oh te nagy hatalmú Isten...”; a szerzőt a lapszéli jegyzet meg is nevezi (csak az első kiadásban). A többi hat zsoltáraparafrazist Nyéki Vörös Mátyás készítette, Balassi-strófákban, vélhetőleg Pázmány felkérésére.”

LUKÁCSY SÁNDOR: *Pázmány Péter Keresztényi imádságos könyv, Grác, 1606*. Balassi Kiadó, Budapest, 1993.

miért nem említi, miért ne dicsekedett volna el Balassi utolsó fordításával? Nem elhanyagolható szemügyre venni azt a szükséges, de nem elégséges ellenvetést, hogy a kiadások között körülbelül tíz év telt el. Végül, de nem utolsó sorban, Balassi Bálint életének egyik fontos szegmentuma más megvilágításba helyezheti a tényfeltárást. Mint ismeretes 1586-ban katolizál a költő, azonban, ahogy P. Vásárhelyi Judit is írja, protestáns vallásban nevelkedett, élete végéig elkísérte nevelőjének, a lutheránus Bornemisza Péternek a tanítása a bűnről: a bűn utalása, megvallása és hit abban, hogy a vétkes ember Isten jóvoltából, hite által Krisztus érdeméért bocsánatot nyerhet.¹¹ Ez a protestáns tanokhoz való hűség támpontot szolgáltathat a *Végtelen irgalmú...* kezdetű zsoltár ösváltozatához.

A két fennmaradó variáns eltérése ugyanis a keresztény vallások teológiaiag különböző tanaira nyúlik vissza.

Epicédium (1596, Vizsoly)	P. P. Imád. könyv (1606, Graz)
„Ha érdemem szerint Reám eresztess kint, Vesszék, s jaj hová legyek, Ha teljes éltemben Bűnt tettem mindenben, Bizony pokolra megyek, Mert még létem előtt Testem megfertőzött, Ó, Istenem, már medgyek. Engem, mert vétkével Anyám éltetett el, Méhében hogy hordozott, Vétket te pedig bánsz, Igazt szeretsz, kívánsz, Ki tiszta szívet hozott, Hogy életre adál, Azonnal oktatál, Mint értenem titkodot.”	„Ha érdemem szerént Reám eresztess kint, Veszek, s jaj hová legyek, Ha teljes éltemben Estem sok vétkekben, Bizony pokolra megyek, Mert még létem előtt Lelkem megfertőzött, Ó, Istenem, már medgyek. Még anyám méhében Esém nagy vétekben, Érdemlem haragodat, De te, ki vétket bánsz, Igazt szeretsz, kívánsz, Mutatván jó voltodat, Hogy életre adál, Azonnal oktatál, Mint értenem titkodat.”

1.1. ábra: A két ősforrás legfőbb eltérései

A versek közti differenciából kivonható hitelvek a katolikus változat alapján olyan képet festenek az eredendő bűnről, mely személyes kapcsolatot teremt az édenkerti bűnbeesés és a

¹¹ P. VÁSÁRHELYI JUDIT: Balassi Bálint zsoltárfordításainak forrásai. In: *Az OSzK Évkönyve* 1994–1998. Bp., 2000. 413–423.
<http://epa.oszk.hu/01400/01464/00023/pdf/413-423.pdf>

saját elkövetett, elkövetendő hibáinkkal. Az ősbűn öröklődését lelki eredetűnek mutatja, a lélek megfertőzése a bűnre való hajlam tovább szállása az utódokon keresztül. Ezzel szemben a protestáns megfogalmazásból az eredendő bűn testi eredete körvonalazódik. Őseink bűne marad ránk, melyet születésünktől fogva hordozunk, és amelyet nem tudunk kivetni magunkból, amelyet közösen követtünk el, és amelyen nem változtathatunk.

A korabeli katolikus és protestáns hitvallás kutatói is hasonló módon fogalmazták meg a két vallás álláspontjának különbözőségét. A skolasztika felől értelmezve a »természetfeletti ajándék« elvesztésével a test önző indulatai túlsúlyba kerülnek a lélekkel szemben, és az emberben uralomra jutott az érzéki, bűnös kívánság (concupiscentia).¹² Illetve „A katolikusok azt a felfogást képviselik, hogy Jézus Krisztus kegyelme, amelyet az ember a keresztségben kap, mindent eltöröl, ami »sajátos értelemben« bűn, ami »kárhoztatásra méltó« (Rm. 8:2), de megmarad az emberben egy bűnből eredő és bűnre készítő hajlam (concupiscentia). Katolikus meggyőződés szerint az emberi bűnök létrejöttéhez mindig hozzátartozik a személyes elem.”¹³ Míg a reformáció korai tanaiban az ősbűn testi mivoltának magyarázatára lelhetünk argumentumokat. „Ádám bűne és a mienk között azért van kapcsolat, mert Ádám és az egyetemes emberiség között fizikai kapcsolat van, mivel ő volt az emberiség őse. Mint az emberi nemzetség feje (caput naturale) követte el a bűnt és Ádámiban fizikailag vétkeztünk mindnyájan.”¹⁴

Az elmondottakhoz hozzáfűzve még egy kis kitérőt kell tennünk. A Balassi-korpuszt végigjárva találunk más művet is, melyben említést tesz a költő az eredendő bűnnel kapcsolatban. A *Bizonnyal esmérem rajtam nagy haragod...* incipitű vers keletkezését Balassi katolizálása utánra, 1589-94 körülre teszik az irodalomtörténészek.¹⁵ Ebben az istenes énekében a költő a fogantatásban látja bűnösségét, ugyancsak testi eredetűnek tartja és anyjától öröklöttnek, nem pedig a saját maga vétkének, vagy arra való hajlandóságának ítéli.

„Anyámnak méhében bűnben fogantattam,
Kiből noha tőled kimosogattattam,
De gyarlón maradtam
És annak utána visszatántorodtam.”

¹² VANKÓ ZSUZSA: Eredendő bűn, vagy öröklött és szerzett bűnös természet? *Sola Scriptura*, 2002. 4. évf. 1. sz. 15-27.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ RPHA 0180

<http://rpha.elte.hu/rpha/id/0180>

Mivel Balassi, noha lehet nem tudatosan, halála napjáig kitartott a protestáns elvek mellett egy olyan létfontosságú hitkérdésben, mint az eredendő bűn, nem valószínű, hogy egy olyan katolikus változatra ültette volna át Béze parafrázisát, mely döntően erre helyezi a hangsúlyt. Ezen ellenérvek mindinkább abba az irányba terelik a *Végtelen irgalmú...* kiadástörténetének felfejtését, hogy a protestáns változat a korábbi, mindebből következően Pázmány Péter forrása nem lehetett más, mint az *Epicédium*. Ha pedig így történt, az egyetlen, akitől Pázmány is tudhatta, és akitől mi is értesülünk a szerzőségről; Rimay János.

Az *Epicédium* befogadás-története hosszú utat járt be. Ács Pál meglátása helyesnek tűnik, mely szerint: „A legtöbb gondot a költemény irodalmi karaktere, a fiktív és valós elemek különösnek ható keveredése okozta.”¹⁶ Azt is tisztán látja, hogy azok az értelmezések, melyek korhű történelmi dokumentumként kezelik az *Epicédiumot*, megfosztják irodalmi mivoltától a művet. A történeti magyarázatot elvetve, az *Epicédium* allegorikus képeinek feltárásához tanulmányában együtt lépünk be a mű fiktív terébe. Azonban a mauzóleumi szoborcsoport illusztrációjának tökéletesítése közepette, még Ács Pál sem képes teljesen hátrahagyni a valóságot az *Epicédium* fiktív teréből. Hiszen, jól lehet, egyértelműen nem vehetjük készpénznek sem Diana alászállását a Nyírségbe, sem egyik istenség mondanivalóját szóró-szóra igaznak, akkor miért hinnénk el, hogy a kreált Balassi Bálint karakter szavai a valóságot tükrözik, és hogy a végső óráján az ötvenedik zsoltárt lefordította? Az irodalomtörténet emlékezetében mindmáig e gyászversgyűjtemény taglalásánál a művek fiktív terében megszólaló Balassit egyenlővé teszik a húsvér, valóban létező Balassival. Azon a ponton, ahol a *Végtelen irgalmú*t bevezető széljegyzet következik, a szakirodalom egy csapásra elfelejti az *Epicédium* fikcióját és ismét történeti hitelességű tényként fogja fel, hogy mindez Balassi szájából hangzott el.

A gyászversek más margináliái, mint pl: Atyafiainak s az öccsének, nem utalnak a valóságra, akkor erről miért kéne azt gondolnunk? Valószínűleg a vers utóéletében találhatjuk meg a választ erre a kérdésre. A XVII. században az Istenes énekek kiadásokban öröklődik tovább a zsoltár. Ott Rimay margináliáját kiegészítik a következőképpen: „Eddig az Psalmus, s ez immár inventio poetica.”

A poetica inventio fogalmának a tisztázásában kiemelkedő szerepet játszott Tóth Tünde munkája, melyben elkülöníti Balassi és követőinek álláspontját arról, hogy ki mit értett poetica inventio alatt. „Megállapítottuk, hogy Balassinál az inventio poetica kifejezés

¹⁶ ÁCS PÁL: „Egy út készítettik”. Balassi Bálint apoteózisa Rimay János Epicédiumában. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2005. 109. évf. 2-3. sz. 205-221.
<http://epa.oszk.hu/00000/00001/00418/pdf/acs.pdf>

szellemes, ötletes szerkesztésen alapuló humanista szellemiségű udvarló verset, bókverset jelent. Felhívtuk a figyelmet arra, hogy Balassi követői már valószínűleg nem ezt, hanem a teoretikus hagyományokhoz visszakanyarodva, fiktív mitológiai apparátussal operáló verset, illetve költői eljárást értettek a poetica inventión.”¹⁷ Ez alapján a széljegyzet második fele a vers fikcióba való visszatérésére utal. Azaz az Istenes énekek kiadás összeállítója, vagy az a forrás, ami alapján dolgozott azzal a magyarázattal egészítette ki a vers széljegyzetét, mely okot adhatott, már a XVII. században arra, hogy a zsoltárfordítást Balassinak ítélik.

Rimay Jánostól nem idegen, hogy nem létező, pontosabban aligha létező verseket hagy nekünk hátra. Ilyen például azon fent említett verses kötete, melyben „külembnél is külembféle” versei voltak, s amely sajnálatos módon a Tiszába esett. A Balassi-kultusz hagyományának megteremtéséhez furfangos módszereket alkalmazó Rimay csaknem legkifinomultabb húzása, hogy ő maga, nemcsak piedesztálra emelte Balassit és helyet biztosított számára egy századokon átívelő kultúra csarnokában, hanem bele is illesztette az első darabot az Appendix Balassiana-ba.

Pap Balázs hívja fel a figyelmet egy másik Balassinak tulajdonított vers, az *Adj már csendességet...* kapcsán, egy másmilyen eredetű alátámasztó okra a művel kapcsolatban. „Hasonlóképpen gyanús az érdem kifejezés. Balassinál az érdem főnév (és nem az érdemel ige) vallásos versben (az *Adj már csendességet...* kezdetűn kívül) csak háromszor fordul elő: a *Mégis bővebb szóval kérleli istennek haragját* címűben, valamint kétszer a *Végtelen irgalmú...* kezdetűben. Az utóbbiról mondani sem kell, hogy Rimay János legalább annyira valószínű (ha ugyan nem valószínűbb) szerzője e versnek, mint Balassi.”¹⁸

Végezetül Rimay Jánosnak van egy másik L. zsoltárfordítása, amit nem Béze, hanem Buchanan parafrázisából ültetett át magyar nyelvre. *Psalmorum sacrorum Davidis libri quinque duplici poetica metaphrasi...* Latiné expressi Theodoro Beza Vezelio et Georgio Buchanano Scoto autoribus ... eiusdem Buchanani Tragoedia, quae inscribitur Iephtes című több kiadást megért összeállítás a korban egymás mellett adja ki a fent említett két szerző (Béze és Buchanan) zsoltárparafrázisait.¹⁹ Egyik oldalán az egyik, másik oldalán a másik. A *Könyörülj énrajtam...* kezdetű vers, (a protestáns számozás szerint) az LI. zsoltár

¹⁷ TÓTH TÜNDE: Balassi Bálint és az inventio poetica. In: Hommages á Kulin Katalin, szerk. HALÁSZ KATALIN, Palimpszeszt, Budapest, 1997. 263-285.
http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/08_szam/02.htm

¹⁸ PAP BALÁZS: Az Istenes énekek margóira In: GHESAURUS. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára. Szerk.: CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN, Print&Go Nyomda, Budapest, 2010.

¹⁹ P. VÁSÁRHELYI JUDIT: Balassi Bálint zsoltárfordításainak forrásai. In: Az OSzK Évkönyve 1994–1998. Bp., 2000. 413–423.

magyarázatja bizonyítja, hogy Rimay biztosan foglalkozott e zsoltárral, míg Balassiról ez csak feltételezhető.

A fent említettek alapján, nem esik nehezünkre leszögezni egy új alternatívát, és Ockham borotvájára hivatkozva elég valószínű, hogy igaz, miszerint nem létezett egyetlen Balassi-kézirat sem, mivel Rimay készítette a szóban forgó zsoltárfordítást.

3. A zsoltár utóéletéről

3.1. Az Istenes énekek és a Végtelen irgalmú... kapcsolatáról:

Az *Istenes énekek* rendezett és rendezetlen kiadásainak problémaköre szintén lerágott csontnak tűnik a régi magyar irodalommal foglalkozók szemében illetve talán pont még nekik jelentheti kimeríthetetlen kincsek tárházát. A korábbi kincskeresők nagy fogásai közül talán nem ismeretlen, Klaniczay Tibor *Hozzászólása*, amely lavinát indított el és eljuttatott egy olyan kiadástörténeti rekonstrukcióhoz, mely joggal állíthatjuk, hogy a régi magyar irodalom történetének egyik legnagyobb jelentőségű felfedezése.

Ez a nagy horderejű munka, melyet több neves irodalomtörténész együtt ért el, olyan felvetéseket eredményezett, mint például, hogy a *Balassa-kódex* alapjául szolgáló *Maga kezével írt könyv* (továbbiakban MKIK) egyik példánya lehetett a rendezett kiadásokat szerkesztő váradi nyomdász, Szenczi Kertész Ábrahám mintapéldánya. Illetve, hogy szoros összefüggés van a rendezett kiadások és a Balassa-kódex istenes énekeinek verssorrendjei között.²⁰ Fény derült a kassai rendezetlen kiadás másságának valódi okára, mely szerint valamely gyülekezeti énekeskönyv darabjait is tartalmazhatta.²¹ A kiadások eredetének felfejtése közben sikerült kizárni egy lőcsei kiadás létezését, a váradi kiadások számát leszűkíteni és megrajzolni az Istenes énekek nyomtatott kiadásának geneológiáját.

3.1.1. A rendezetlen kiadások:

Az Istenes énekek kiadástörténetében azokat a nyomtatványokat nevezzük rendezetlen kiadásoknak, melyek Balassi Bálint neve alatt a költő istenes énekeit más korabeli költők istenes énekeivel összevegyítve gyűjtik össze. A rendezetlen kiadásokat (ugyanúgy, ahogy a rendezett kiadásokat is) felekezeti hovatartozásuk alapján különítjük el. Vizsgálatunk tárgya a XVII. század elején sajtó alá rendezett kötetek. Leginkább az 1633-ban Bécsben napvilágot látott katolikus gyűjtemény, illetve a ránk maradt 1660 körülre datált Bártfai kiadás, mely az elveszett 1652-es Váradi rendezetlen kiadásra nyúlik vissza, valamint az 1665-ös Kassai kiadás, mely a feltételezett 1640 környékén közzé tett Lőcsei kiadást mintázza, melyeket a protestáns hagyomány szellemében szerkesztettek.

²⁰ KLANICZAY TIBOR: Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv-és Irodalomtudományi Osztályának közleményei*, szerk. WALDAPFEL JÓZSEF, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957.

²¹ VADAI ISTVÁN: Hozzászólás a Hozzászóláshoz. In: *A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján: Sárospatak, 2004. május 26-29.* szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA, Universitas, Budapest, 2007. 141-177.

A rendezetlen kiadások szerkesztési eljárásáról kevés szót ejthetünk. Mert nem sokban hasonlítanak egymásra, a fenti sorok alapján is csak annyi mondható el, hogy bonyolult hálózatot alkotnak, más-más kiadásokat tükröznek, azonban azonos „öshöz” az 1632-es Bártfai őskiadáshoz tartoznak, mely azonban két lap híján, ha az a két csonka lap valóban abból való, egyáltalán nem őrződött meg számunkra.

Az 1633-as bécsi kiadás egy bizonyos pontig harmonizál a többi rendezetlen kiadással, azonban lényeges különbséget alkot, hogy a katolikus változat Balassi alatt közli Szent Dávid hét penitenciatartó zsoltárát – talán ennek is köszönhető, hogy eleinte neki tulajdonították, mind a hét fordítást – valamint úgy, ahogy minden *Istenes énekek* gyűjtemény, közli az *Epicédiumot*, azonban azoktól eltérően, rossz sorrendben összefűzve az egyes verseket. A katolikus Pázmány-féle tradícióból származó bűnbánati zsoltár és az *Epicédium* vizsolyi kiadására emlékeztető részlet szerepeltetésével duplikálja a *Végtelen irgalmú...* megjelenését a kötetben.

Az első változat az *Epicédium* protestáns verse, mely után a hét bűnbánati zsoltár következik, köztük a psalmus katolikus variánsával. Ennek háttérében valamilyen tematikus gyűjtésre mutató eljárás mód tükröződhet. Erre példa a 148. zsoltár két költőtől származó verzióinak egymás utáni elhelyezése a kötetben. Mivel ez a rész, azonban a fix, az őskiadást leginkább imitáló azonos sorrendű szekcióban helyezkedik el, nincs okunk feltételezni egy a bécsi kiadást szerkesztő, Ferenczffy Lőrinc nyomdájában tevékenykedő személy koncepcióra való törekvéseit.

Ezek után az sem világos, hogy az *Epicédiumból* kiszakított zsoltárfordítás után miért rögtön a *Mint álgúgolyóbis...* a soros, mintha ott felejtették volna, vagy azt gondolhatnánk, hogy a psalmus része, befejező epizódja. Majd a teljes logika hiányáról árulkodóan a hét bűnbánati zsoltár után öt ének szakítja még tovább a szakadékot a többi gyászvers darab és a kiemelt zsoltár és azt szorosan követő rész között. Hogy aztán a kettétört *Epicédium* maradék verseit fordított rendben illessze egymáshoz vissza.

Az <i>Epicédium</i> helyes sorrendje	1633-as bécsi kiadás sorrendje
Bocsásd Szentlelkedet...	Végtelen irgalmú...
Hadvezérlő Pallasz...	Mint álgúgolyóbis...
Ihon, édes hazám...	Pallasz nem nyughaték...
Végtelen irgalmú...	Délosz szigetéből...
Mint álgúgolyóbis...	Kérhedd ez koporsót...

Pallasz nem nyughaték...	Csudálható nagy dolog...
Délosz szigetéből...	Bocsásd Szentlelkedet...
Kérhadd ez koporsót...	Hadvezérlő Pallasz...
Csudálható nagy dolog...	Ihon, édes hazám...

1.2. ábra: A bécsi kiadás és az Epicédium darabjainak összevetése

Az *L. Psalmus* kiemelésének oka, hogy az *Istenes énekek* szerkesztői Balassit tekintik a zsoltárfordítás szerzőjének. A kettős közlés magyarázata a kiadvány felekezetiiségében rejlik. Az *Epicédium* talán azért szerepel benne mégis, – megjegyzendő, hogy a szerkesztő nyomdász akrosztichonolvasó, pontosan tisztában volt vele, hogy egy protestáns költő versét idézi – hogy Balassi istenes énekeit egészé tegye, ugyanakkor a katolikus változattal kiegészülve, a helyes változatra javíthassa azt.

A többi rendezetlen kiadás a bécsivel ellentétben egyetlen *Végtelen irgalmút* tesz közzé, az *Epicédium* részeként, helyes sorrendben, Rimay János neve alatt.

3.1.2. A rendezett kiadások:

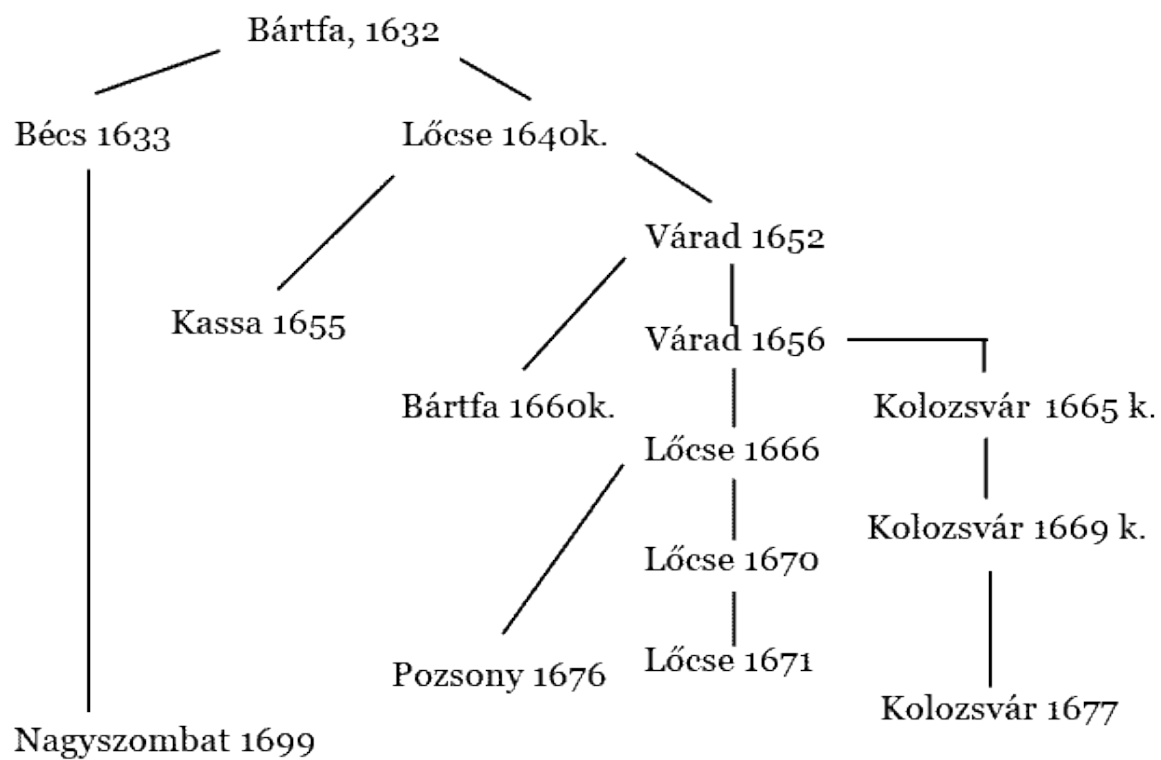
Az *Istenes énekek* kiadástörténetében azokat a nyomtatványokat nevezzük rendezett kiadásoknak, melyek az 1656-os váradi kiadás felépítését példázzák, azaz annak a kiadásét, melyet Szenczi Kertész Ábrahám állított össze. A nyomdász kiválogatta, az kétséges, hogy mekkora sikerrel, Balassi verseit a többi közül és ennek megfelelően közölte a műveket. Az 1676-os lőcsei kiadás szolgáltat termékeny táptalajt tanulmányozásainkban, lévén, hogy az eredeti, első rendezett váradi kiadás szintén elveszett a történelem viharában.

5. FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM:

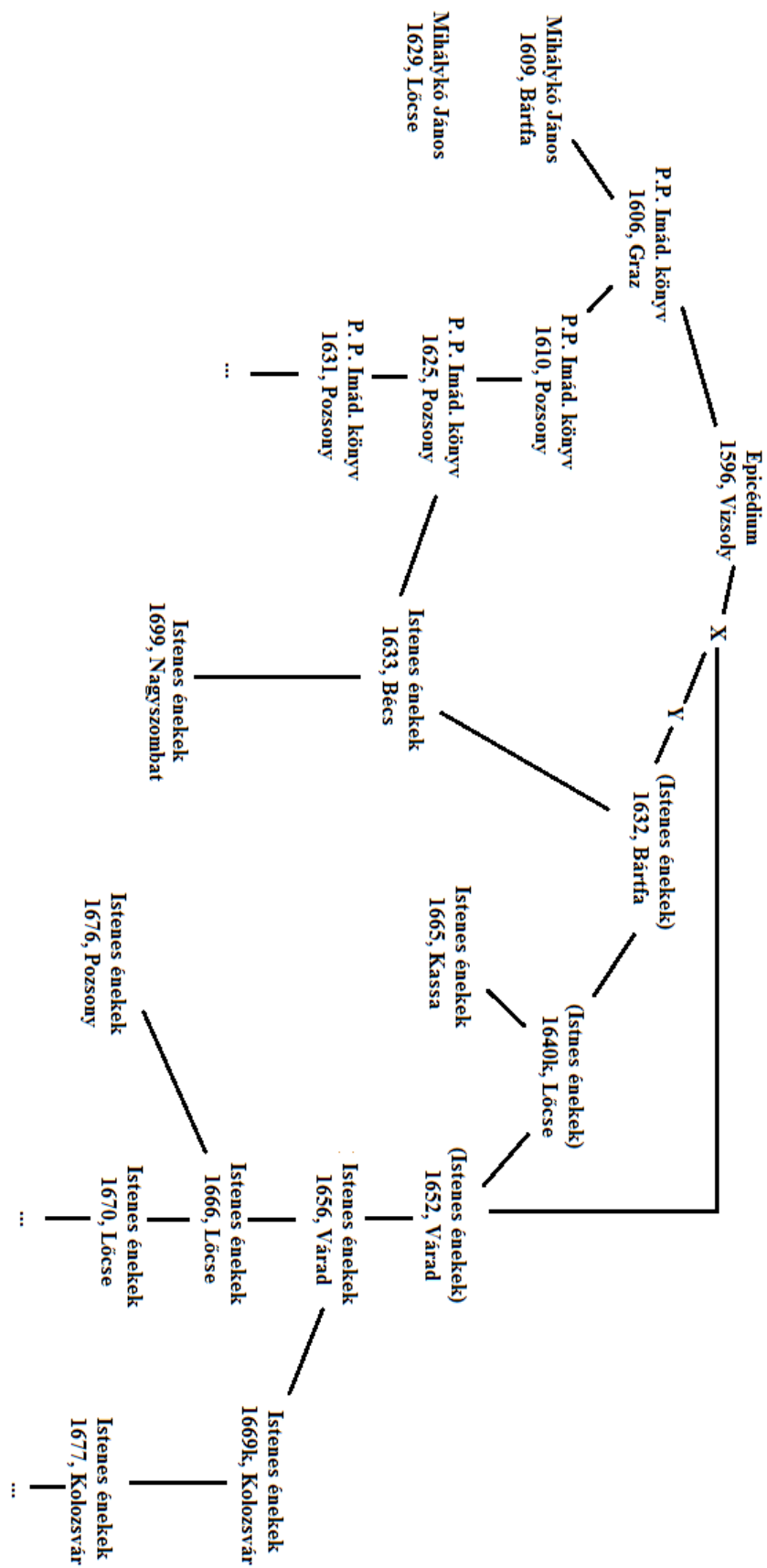
2. Gépeskönyv. Hálózati Tankkönyvek. Alkotói portrék. Balassi Bálint. Életrajz.
<http://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/balassi/bbelet3.htm#ujra>
3. HEVESI ANDREA: Kőszeghy Péter újabb könyve Balassi Bálintról. Forrás: szépirodalmi, szociográfiai, művészeti folyóirat, 2011. 43. évf. 1. sz. 125-127.
<http://www.forrasfolyoirat.hu/1101/hevesi.pdf>
4. SZILASI LÁSZLÓ: Nyakvers. In: Uő: Miért engedjük át az ácsnak az építkezés örömét. Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest, 1994. 61.
5. KŐSZEGHY PÉTER: Balassi Bálint mitológiája, avagy az első költő. Irodalomtörténeti közlemények, 1994. 98. évf. 5-6. sz. 695-705.
http://www.epa.hu/00000/00001/00381/pdf/itk_EPA00001_1994_05-06_695-705.pdf
6. Rimay János Írásai. Szerk.: ÁCS PÁL. (Régi Magyar Könyvtár. Források 1. szerk. KŐSZEGHY PÉTER). Balassi Kiadó, Budapest, 1992.
7. SZIGETI CSABA: Appendix Balassiana: Kronológia, tradíció, hagyománytudat a XVII. századi Balassi-követő nemesi költészetben. Irodalomtörténeti Közlemények, 1985. 89. évf. 6. sz. 675-687.
http://epa.oszk.hu/00000/00001/00343/pdf/itk_EPA00001_1985_06_675-687.pdf
8. RMKT XVII/2 455–456.
9. SZILASI LÁSZLÓ: Balassi Bálint költészetének utóélete a 17. század elején (Solvirogram Pannonius Istenes énekek kiadása). In: A magyar irodalom története I.: A kezdetektől 1800-ig. szerk.: JANKOVITS LÁSZLÓ, ORLOVSZKY GÉZA, SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY. Gondolat Kiadó, Budapest, 2007. 422-437.
<http://szelence.com/tan/solvirogram.html>
10. LUKÁCSY SÁNDOR: Pázmány Péter Keresztényi imádságos könyv, Grác, 1606. Balassi Kiadó, Budapest, 1993.
11. P. VÁSÁRHELYI JUDIT: Balassi Bálint zsoltárfordításainak forrásai. In: Az OSzK Évkönyve 1994–1998. Bp., 2000. 413–423.
<http://epa.oszk.hu/01400/01464/00023/pdf/413-423.pdf>
12. VANKÓ ZSUZSA: Eredendő bűn, vagy öröklött és szerzett bűnös természet? Sola Scriptura, 2002. 4. évf. 1. sz. 15-27.
13. RPHA 0180
<http://rpha.elte.hu/rpha/id/0180>
14. ÁCS PÁL: „Egy út készítettik”. Balassi Bálint apoteózisa Rimay János Epicédiumában. Irodalomtörténeti Közlemények, 2005. 109. évf. 2-3. sz. 205-221.
<http://epa.oszk.hu/00000/00001/00418/pdf/acs.pdf>
15. TÓTH TÜNDE: Balassi Bálint és az inventio poetica. In: Hommages á Kulin Katalin, szerk. HALÁSZ KATALIN, Palimpszeszt, Budapest, 1997. 263-285.
http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/08_szam/02.htm
16. PAP BALÁZS: Az Istenes énekek margóira In: GHESAURUS. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára. Szerk.: CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN, Print&Go Nyomda, Budapest, 2010.
17. P. VÁSÁRHELYI JUDIT: Balassi Bálint zsoltárfordításainak forrásai. In: Az OSzK Évkönyve 1994–1998. Bp., 2000. 413–423.

18. KLANICZAY TIBOR: Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához. In: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv-és Irodalomtudományi Osztályának közleményei. szerk. WALDAPFEL JÓZSEF, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957.
19. VADAI ISTVÁN: Hozzászólás a Hozzászóláshoz. In: A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján: Sárospatak, 2004. május 26-29. szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA, Universitas, Budapest, 2007. 141-177.

MELLÉKLETEK

1.Az Isteneš énekek kiadások geneológiája

2. A Végtelen irgalmú... kiadástörténetének sztemmája